

IJTIMOYIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNALI

ISSN 3060-5059

VOL.3 № 4

2026

ALISHER NAVOIYNING “HAYRAT UL-ABROR” ASARIDA TEMPORAL MAYDONNING DISKURSIV REALIZATSIYASI

Axrorova Ziyodaxon Arabjon qizi
Farg‘ona davlat universiteti, tayanch doktoranti

Annotatsiya

Maqolada Alisher Navoiy qalamiga mansub “Hayrat ul-abror” dostoni asosida temporal maydonning diskursiv realizatsiyasi keng qamrovda tahlil qilinadi. Tilshunoslikda maydon nazariyasining nazariy asoslari yoritilib, temporallikning funksional-semantik maydon sifatidagi mohiyati ochib beriladi. Asarda vaqtni ifodalovchi grammatik, leksik, frazeologik va diskursiv vositalar aniqlanadi hamda ularning lingvopoetik va aksiologik xususiyatlari izohlanadi. Tadqiqot natijasida temporallikning faqat grammatik kategoriya emas, balki diskursiv va kognitiv hodisa ekanligi asoslanadi.

Kalit so‘zlar: temporallik, temporal maydon, diskurs, lingvopoetika, aksiologiya, Navoiy.

ДИСКУРСИВНАЯ РЕАЛИЗАЦИЯ ТЕМПОРАЛЬНОГО ПОЛЯ В ПРОИЗВЕДЕНИИ АЛИШЕРА НАВОИ «ХАЙРАТ УЛ-АБРОР»

Ахророва Зиёдахон Арабжон кизи
Ферганский государственный университет, базовый докторант

Аннотация

В статье на материале произведения *Hayrat ul-abror* Алишера Навои проводится всесторонний анализ дискурсивной реализации темпорального поля. Освещаются теоретические основы полевой теории в лингвистике, раскрывается сущность темпоральности как функционально-семантического поля. Выявляются грамматические, лексические, фразеологические и дискурсивные средства выражения времени в тексте, а также анализируются их лингвопоэтические и аксиологические особенности. В результате исследования обосновывается, что темпоральность выступает не только как грамматическая категория, но и как дискурсивное и когнитивное явление.

Ключевые слова: темпоральность, темпоральное поле, дискурс, лингвопоэтика, аксиология, Навои.

DISCURSIVE REALIZATION OF THE TEMPORAL FIELD IN ALISHER NAVOI'S WORK “HAYRAT UL-ABROR”

Axrorova Ziyodaxon Arabjon qizi
Fergana State University, Basic Doctoral Student

Abstract

This article provides a comprehensive analysis of the discursive realization of the temporal field based on *Hayrat ul-abror* by Alisher Navoi. The study outlines the theoretical foundations of field theory in linguistics and interprets temporality as a functional-semantic field. It identifies grammatical, lexical, phraseological, and discursive means of expressing time in the text and examines their linguopoetic and axiological features. The findings demonstrate that temporality functions not only as a grammatical category but also as a discursive and cognitive phenomenon.

Keywords: temporality, temporal field, discourse, linguopoetics, axiology, Navoi.

Tilshunoslik taraqqiyotining hozirgi bosqichida til hodisalarini tizimli, funksional va diskursiv asosda o'rganish yetakchi yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Xususan, vaqt (temporal) kategoriyasi an'anaviy grammatika doirasidan chiqib, kengroq semantik va kommunikativ hodisa sifatida talqin qilinmoqda. Agar avval vaqt kategoriyasi asosan fe'l zamon shakllari orqali izohlangan bo'lsa, zamonaviy yondashuvlarda u tilning barcha sathlarida — leksik, sintaktik va diskursiv darajalarda namoyon bo'luvchi murakkab tizim sifatida qaraladi. Bu esa temporal birliklarni alohida emas, balki yagona tizim, ya'ni temporal maydon doirasida o'rganishni taqozo etadi.

Maydon nazariyasining rivojlanishida A.V. Bondarko tomonidan ishlab chiqilgan funksional-semantik yondashuv muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu nazariyaga ko'ra, til kategoriyalari yadro va periferiya asosida tashkil topgan tizim sifatida mavjud bo'ladi [1]. Shu bilan birga, E. Benveniste vaqtning nutq subyekti bilan bog'lab, uni diskursda yuzaga keluvchi kategoriya sifatida talqin qiladi [2]. Mazkur maqolaning dolzarbligi shundaki, unda temporal maydon Alisher Navoiy asari misolida diskursiv nuqtai nazardan kompleks tahlil qilinadi. Bu esa mumtoz matnlarning lingvistik tahliliga yangi yondashuv olib kiradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Tilshunoslikda "maydon" tushunchasi bir xil semantik asosga ega bo'lgan til birliklarining tizimini anglatadi. Bunday birliklar turli sathlarga mansub bo'lishi mumkin, biroq ularni yagona ma'no, ya'ni umumiy sema birlashtiradi. Funksional-semantik maydon nazariyasiga ko'ra, bunday tizim quyidagi qatlamlardan tashkil topadi:

- **yadro** — grammatik vositalar (zamon, aspekt);
- **periferiya** — leksik va sintaktik vositalar;
- **diskursiv qatlam** — kontekst va nutq subyekti bilan bog'liq ma'no.

Temporallik ham ana shunday maydon sifatida quyidagi vositalar orqali ifodalanadi:

- fe'l zamon shakllari;
- vaqt bildiruvchi leksemalar;
- frazeologik birliklar;
- diskurs markerlari.

Jahon tilshunosligida temporallik masalasi keng o'rganilgan. B. Comrie zamon va aspektni universal kategoriya sifatida tahlil qilgan [3]. P. Ricoeur esa vaqtning narrativ diskurs bilan bog'lab, uning semantik kengayishini asoslab bergan [4]. O'zbek tilshunosligida A. Nurmonov va N. Mahmudov tomonidan vaqtning funksional tabiatiga alohida e'tibor qaratilgan [5]. Ular vaqtning faqat grammatik kategoriya emas, balki kommunikativ hodisa sifatida talqin qiladilar.

Mazkur tadqiqotda quyidagi metodlardan foydalanildi:

- funksional-semantik tahlil;
- diskurs tahlili;
- lingvopoetik tahlil;
- semik (komponent) tahlil.

Tahlil materiali sifatida Alisher Navoiyning "**Hayrat ul-abror**" dostoni tanlandi. Matndan temporal birliklar ajratib olinib, ularning strukturaviy, semantik va diskursiv xususiyatlari o'rganildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Quyidagi misra temporal birliklarning badiiy va diskursiv imkoniyatlarini yaqqol ko'rsatadi:

*Tun ki tuzub shu'bada hangomasin,
Qildi qaro ahli jahon nomasin [7].*

1. Temporal maydonning strukturasi

Tahlillar shuni ko'rsatdiki, asarda temporal maydon quyidagi tuzilishga ega:

a) Yadro

Temporal maydonning yadro qismini fe'l zamon shakllari tashkil etadi. Ular vaqtni aniq va obyektiv tarzda ifodalaydi. Asarda, ayniqsa, quyidagi shakllar faol qo'llangan:

- o'tgan zamon shakllari: *qildi, bo'ldi*;
- hozirgi-kelasi zamon shakllari: *kelur, bo'lur*.

Mazkur birliklar voqelikning zamon koordinatarini belgilashda asosiy grammatik vosita sifatida namoyon bo'ladi.

b) Periferiya (leksik qatlam)

Asarda keng qo'llangan leksik temporal birliklar quyidagilardan iborat:

- *subh, tong, tun, shom*;
- *zamon, lahza, dam*;
- *azal, abad*.

Ushbu birliklar ko'pincha ko'chma va ramziy ma'nolarda qo'llanib, vaqtni nafaqat fizik, balki falsafiy-estetik kategoriya sifatida ham ifodalaydi.

2. Temporal birliklarning lingvopoetik xususiyatlari

Asarda temporal birliklar estetik vosita sifatida ham faol ishlatiladi. Xususan:

- **subh** — yangilanish, nur, uyg'onish;
- **tun** — sir, zulmat, mavhumlik;
- **shom** — yakun, so'nish, o'tkinchilik ma'nolarini anglatadi.

Bu birliklar ko'pincha kontrast asosida qo'llanib, matnning poetik ta'sir kuchini oshiradi. Natijada vaqt birliklari badiiy obraz yaratish vositasiga aylanadi.

3. Temporal maydonning diskursiv realizatsiyasi

Temporal birliklar diskursda bir necha muhim funksiyalarni bajaradi:

a) Narrativ funksiya

Ular voqealar ketma-ketligini belgilaydi, matndagi zamoniylar izchillikni ta'minlaydi.

b) Aksiologik funksiya

Vaqtga baho berish, uning qadrligi yoki behuda sarflanganini ko'rsatish vazifasini bajaradi.

c) Subyektiv funksiya

Temporal birliklar vaqtni muallif nigohi va idroki orqali talqin qilish imkonini beradi.

Masalan, "**subhi azal**" birikmasi orqali vaqt kosmik va ilohiy mazmun kasb etadi. Bu esa temporal maydonning oddiy grammatik ko'rinishdan chiqib, diskursiv va falsafiy qatlamda ham namoyon bo'lishini ko'rsatadi.

4. Temporal maydon va aksiologiya

Asarda vaqt ko'pincha qadriyat sifatida talqin qilinadi. Xususan:

- **umr** — qimmatli ne'mat;
- **vaqt** — o'tkinchi hodisa;
- **lahza** — muhim nuqta sifatida ifodalanadi.

Masalan:

*Lutf quyoshig'a chu berding zuhur,
Mehr ila qilding bori zulmatni nur [7].*

Mazkur misrada vaqt va nur obrazlari o'zaro bog'lanib, ilohiy va aksiologik mazmun hosil qiladi. Demak, temporal birliklar matnda qadriyat yuklamasiga ega bo'lgan semantik vositalar sifatida ham namoyon bo'ladi.

5. Temporal maydonning kognitiv jihati

Temporal birliklar inson tafakkuri bilan bog'liq holda shakllanadi. Vaqt:

- idrok qilinadi;
- baholanadi;
- talqin qilinadi.

Bu jihat Sh. Safarov tomonidan ilgari surilgan kognitiv yondashuv bilan hamohangdir

[6]. Ya'ni vaqt til birliklari orqali faqat ifodalanib qolmay, balki inson tafakkurida konseptual tarzda qayta ishlanadi. Shu bois temporal maydon faqat lingvistik emas, balki kognitiv hodisa sifatida ham qaralishi lozim.

XULOSA

Tadqiqot natijalari quyidagi xulosalarni chiqarish imkonini berdi:

1. **“Hayrat ul-abror”** asarida temporal maydon ko'p qatlamli tizim sifatida namoyon bo'ladi.
2. Ushbu maydonda grammatik, leksik va diskursiv vositalar o'zaro integratsiyalashgan holda ishtirok etadi.
3. Vaqt asarda faqat grammatik kategoriya sifatida emas, balki diskursiv, aksiologik va kognitiv hodisa sifatida ham talqin qilinadi.
4. Temporal birliklar badiiy matnda narrativ tashkil etish, estetik ta'sir yaratish va muallifning subyektiv pozitsiyasini ifodalashda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi.
5. Mumtoz matnlar, xususan Alisher Navoiy asarlari, temporal maydonni o'rganishda boy va muhim lingvistik manba hisoblanadi.

Shunday qilib, temporal maydonni funksional-semantik va diskursiv nuqtai nazardan o'rganish nafaqat vaqt kategoriyasining til tizimidagi o'rnini chuqurroq anglashga, balki mumtoz adabiy matnlarning lingvistik-poetik imkoniyatlarini ham kengroq ochib berishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Бондарко А. В. Теория функциональной грамматики: темпоральность. – Л.: Наука, 1990.
2. Benveniste É. Problèmes de linguistique générale. – Paris: Gallimard, 1966.
3. Comrie B. Tense. – Cambridge: Cambridge University Press, 1985.
4. Ricoeur P. Temps et récit. – Paris: Seuil, 1983.
5. Nurmonov A., Mahmudov N. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. – T.: Fan.
6. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. – Jizzax: Sangzor, 2006.
7. Навоий А. Ҳайрат ул-аброр. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги бадий адабиёт нашриёти, 2006.